

HET HUIDIGE VOORKOMEN EN DE BIOTOOP-BESCHERMING VAN DE ZEGGE-KORFSLAK *VERTIGO MOULINSIANA* (DUPUY, 1849) IN NEDERLAND

[VERSLAGEN VAN ONDERZOEK EN EXCURSIES IN HET KADER VAN
HET ATLASPROJECT NEDERLANDSE MOLLUSKEN (3)]

door

S.M.A. Keulen & R.H. de Bruyne

Elders in dit Cb gaat de eerste auteur nader in op de vroegere en huidige verspreiding in Nederland van de zeldzame Zegge-korfslak *Vertigo moulinsiana*, evenals op zaken als habitat, biotoop(-eisen), begeleidende vegetatie en -typen. Het voorliggende artikel gaat nader in op enkele beheers- en beschermings-gerichte aspecten t.a.v deze soort.

Uitgangspunt: biotoopbescherming

De afgelopen jaren wordt in Europa steeds vaker aandacht geschonken aan het behoud en de bescherming van bijzondere molluskensoorten. *V. moulinsiana* geldt daarbij als één van de meest bedreigde soorten (Rode Lijst-soort). Op meerdere plaatsen zijn inmiddels op bescherming gerichte initiatieven ontwikkeld. Toen uit gericht inventarisatie-onderzoek bleek dat ook in ons land nog meerdere 'gezonde' (bij juist beheer blijvend levensvatbare) populaties voorkwamen, leek het dan ook niet meer dan logisch ook in Nederland speciale aandacht aan de bescherming van deze soort en haar biotoop te schenken.

Atlasproject Nederlandse Mollusken

Het vorig jaar gestarte Atlasproject Nederlandse Mollusken (ANM), vormt een goede aanleiding om nadere aandacht te besteden aan de verspreiding en aan maatregelen voor het behoud van deze soort. In het laatste geval gaat het niet zozeer om bescherming van de soort, als wel van het zeldzame en vooral zeer kwetsbare leefmilieu, dat alleen door speciaal beheer in optimale conditie kan worden gehouden. Omgekeerd ondersteunen de resultaten van het ANM acties die moeten leiden tot het beschermen van bijzondere mollusken en hun biotoop.

De Zegge-korfslak in het Geleenbeekdal

V. moulinsiana is in Nederland uitsluitend bekend uit het Geleenbeekdal en de omringende zijdal en beken. Het betreft hier een sterk geïndustrialiseerd en -tegenwoordig- dicht bevolkt gebied in een voormalige mijnstreek. De industrialisatie en diverse andere ingrepen in het landschap oefenen al eeuwenlang een meer of minder zware druk uit op de (natuurlijke) omgeving. Dat geldt voor de natuur in het algemeen en voor de beekbeddingen in het bijzonder. In het onderstaande stuk wordt ingegaan op de geschiedenis van het gebied en op de recente bedreigingen voor *V. moulinsiana*. Aansluitend worden voorbeelden gegeven m.b.t. beheer en bescherming, aan de hand van de situatie op drie locaties.

Landschapontwikkeling

Tot circa 1600 worden woonkernen voornamelijk nabij beken gesitueerd in verband met de watervoorziening. Sterk moerassige plaatsen blijven daarbij onbebouwd. Akkerbouw en veeteelt vinden voornamelijk plaats op percelen tussen de beek en het plateau. Ná

1600 word ook het plateau in gebruik genomen, hetgeen leidt tot verdere ontbossing. De Elzenbroekbossen langs de beken zijn vooral als hakhoutbossen in gebruik. Verder zijn er wat hooilandjes, maar de drassige terreinen blijken niet erg geschikt voor beweiding.

Vanaf ca. 1900 ontstond een sterke industrialisatie. De mijnbouw begint vorm te krijgen. Ook de bevolkingsdruk neemt sterk toe. Mede door de mogelijkheid van machinale bewerking van de bodem worden meer en meer tot dan toe onrendabele graslanden ontgonnen en in gebruik genomen. De in Hoensbroek gesitueerde kolenwasserij van de Staatsmijn Emma loost het afvalwater ongezuiverd op de Geleenbeek. Zowel in Thull, waar een bezinkbassin voor het meegevoerde kolenslib aanwezig is, als elders, word de directe omgeving van de beek bij de jaarlijks optredende overstromingen keer op keer ernstig vervuild. Ook na WO-II gaan deze activiteiten door. De belangstelling voor de marginale natte graslanden neemt af vanwege de benodigde intensieve arbeid en de geringe opbrengst van deze percelen. In deze periode worden de eerste populaties *V. moulinsiana* gevonden. Het gaat daarbij hoogstwaarschijnlijk om restanten van een oorspronkelijk veel groter, aaneengesloten verspreidingsgebied.

In de zestiger jaren sluiten de Staatsmijnen. De Geleenbeek wordt langzaam schoner. Eind zeventiger jaren beginnen echter andere processen vorm te krijgen. De bevolking is opnieuw sterk gegroeid, beschikt over meer vrije tijd en is veel welvarender dan in voorafgaande perioden. De ruige graslanden en broekbossen dicht bij de woonkernen worden gebruikt als woningbouwlocatie voor de immer uitbreidende bebouwing. De wat verderaf gelegen natte terreinen komen in trek voor de recreatie. Veel gemeenten plannen hier visvijvers of parken. Ook particulieren hebben belangstelling, met name paarden-liefhebbers. Veel van de natte percelen dicht bij de woonkernen worden met veel tijd, geld en moeite omgevormd tot productieweilanden. Gewoonlijk worden ze beplant met Populieren om het terrein droger te maken. Eén van de ontwikkelingen is dat de Geleenbeek door het Waterschap Roer en Overmaas opnieuw wordt "genormaliseerd", d.w.z. de bedding wordt vastgelegd met breuksteen en de oevers worden opgehoogd en omgevormd tot boom- en struikloze, met machines berijdbare dijken. Bovendien worden er op diverse plaatsen dicht bij de beek zuiveringsinstallaties aangelegd. Daarmee verdwijnen opnieuw veel natuurlijke vegetaties.

Begin tachtiger jaren blijken, mede als gevolg van de aangehaalde ontwikkelingen, een aantal van oudsher bekende populaties te zijn verdwenen. (Overigens worden ook enkele 'nieuwe' -tot dan onbekende- populaties ontdekt). Meerdere van oorsprong voor *V. moulinsiana* geschikte plaatsen, blijken zodanig te zijn veranderd dat de soort er niet meer leven kan.

Bedreigingen voor de populaties van *V. moulinsiana*

De ontwikkelingen die nu volgen zijn kenmerkend voor de huidige tijd. Door de almaar toenemende bebouwing en de daarbij behorende oppervlakteverharding, kan de bodem bij hevige regenval het water niet meer voldoende vasthouden. Dit leidt tot wateroverlast en overstromingen. Het waterschap probeert deze effecten te verminderen door onder andere de aanleg van bassins, in de meest eenvoudige vorm door een deel van een dal op een geschikte plaats af te dammen. Drassige plaatsen, die gewoonlijk geen bijzondere bestemming hebben, zijn hiervoor zeer geschikt. Vooral de tijdelijk hoge waterstand maakt deze plekken ongeschikt voor *V. moulinsiana*.

Gelijktijdig hebben veel particulieren, al dan niet met de beste bedoelingen, andere ideeën over de inrichting van het landschap, waardoor het al snel minder geschikt wordt voor *V. moulinsiana*. Maar ook bij allerlei landschapsbeherende instanties en stichtingen bestaan grote verschillen in inzicht. Het uitgevoerde beheer is veelal gericht op het behoud of de ontwikkeling van bepaalde typen bloemrijke vegetaties, Zegge-vegetaties zijn daarbij hooguit een "bijproduct". Vaak is men van mening dat ongewervelden, waaronder dus ook mollusken, in deze ontwikkeling "meeliften". Dit kan in voorkomende gevallen inderdaad het geval zijn, maar lang niet altijd. Door de sterke binding aan de waardplant *Carex acutiformis* geldt dit in elk geval zeker niet voor *V. moulinsiana*.

Tot de goedbedoelde beheersmaatregelen, behoort het graven van poelen als paai- en fourageerplaats voor amfibieën. Voorheen lagen deze poelen in weilanden, tegen de broekbossen aan. Tegenwoordig worden hiervoor vaak de laatste Zegge-vegetaties in de broekbossen opgeofferd. Deze komen immers op kwelplaatsen voor, waardoor voor een poel een continue watertoevoer is gegarandeerd. De vrijkomende grond wordt in directe omgeving van de poel gespreid. Zo wordt het terrein deels te nat door de ontgraving en deels te droog door de ophoging.

In vroeger tijden was in gemeentelijke bestemmingsplannen de bestemming "natuurgebied" vaak een sluitpost. Een terrein kreeg dit predicaat als er geen andere bestemming aan gegeven kon worden. Deze desinteresse is nog steeds herkenbaar in de geringe motivatie om bij overtredingen van de voorschriften van het bestemmingsplan op te treden. Andere belangen dan het in stand houden van de natuurwaarden spelen gewoonlijk een zeer veel grotere rol. Het feit dat het veelal om sluipende processen gaat (men kapt enkele bomen, egaliseert een deel van het terrein, plant wat exoten aan, ontwatert het terrein een weinig, enz.), maakt het nog moeilijker om in te grijpen.

In de praktijk blijkt het in veel gevallen helaas zo te zijn dat bescherming van een gebied met het predikaat "natuurgebied" alleen zin heeft bij een goede handhaving en een op de te beschermen soorten gericht beheer. Een gebied in eigendom bij de gemeente of bij particulieren, blijkt nauwelijks te beschermen te zijn. Is het ondergebracht bij een landschapsbeherende vereniging of instantie (Stichting Natuurmonumenten, Staatsbosbeheer of één van de "Landschappen"), dan zijn er meer mogelijkheden en betere waarborgen voor de toekomst.

Beheer en bescherming: voorbeelden

De sinds de tachtiger jaren bekende populaties van *V. moulinsiana* nabij Wijnandsrade, Ten Esschen en Kathagen, hadden geen van alle een onbedreigde status. Nabij Wijnandsrade komt *V. moulinsiana* voor op een Zegge-vegetatie die alleen met behulp van maaibeheer in stand gehouden kan worden. Dit probleem speelt op de andere twee locaties nauwelijks. Hier komt *V. moulinsiana* voor in vrijwel natuurlijke vegetaties, waar een apart maaibeheer niet nodig is. In alle gevallen zullen maatregelen zich voornamelijk moeten richten op tot instandhouding van het huidige karakter van de gebieden. Alle drie de voorkomens werden echter bedreigd door plannen die belangrijke wijzigingen van het gebruik van de terreinen met zich mee zouden brengen.

Wijnandsrade

Het terrein is een voormalig hooiland, destijds in particulier eigendom. De agrarische waarde was zo gering dat men het terrein liet verwilderen. Een terrein-beherende instantie, De Stichting Instandhouding Kleine Landschapselementen (IKL), kreeg belangstelling voor het terrein. Men kwam met de eigenaar tot een overeenkomst. Het terrein werd jaarlijks in de nazomer gehooit, het hooi werd afgevoerd. Dit verschralingsbeheer had als doel een orchideeënrijk hooiland te creëren. Dit doel werd (nog) niet bereikt. Wel breidde een aanwezige *Carex*-vegetatie zich geweldig uit, en daarmee ook de aanwezige populatie *V. moulinsiana*.

In 1994 kocht Staatsbosbeheer het terrein aan. Het door IKL gevoerde beheer werd niet voortgezet en het terrein vervuilde zienderogen. Reeds in de voorbereidende fase van het ANM werd een sterk malacologisch getint schriftelijk verzoek ingediend om het beheer voort te zetten. Bijgevoegd werden gegevens over het voorkomen en de zeldzaamheid van *V. moulinsiana*. Het verzoek werd positief beantwoord, mits het beheer ingepast kon worden binnen dat van SBB¹. In 1997 startte de Provincie Limburg een project "behoud soortenrijkdom" met als doel verdwijnende soorten betere levensmogelijkheden te bieden en zo te behouden. Er werd een verzoek ingediend om het beheer van het betreffende terrein te financieren. Na een terreinbezoek waarbij de praktische mogelijkheden werden bekeken en toegelicht, werd het project in 1997 aangenomen. De uitvoering ervan zal waarschijnlijk dit jaar (1998) van start gaan. Hiermee lijkt het voortbestaan van *V. moulinsiana* op de betreffende locatie voorlopig gewaarborgd.

Ten Esschen

Bij de nabij Ten Esschen gelegen vindplaats verliepen de pogingen tot bescherming op vrijwel identieke wijze. Bijkomend probleem hier was echter dat het terrein in deze periode enige malen van eigenaar wisselde. In de praktijk blijkt het lang niet altijd even gemakkelijk te zijn om te achterhalen wie eigenaar van een dergelijk (moeras-)gebied is. Niet alleen potentiële beschermers, maar ook de gebiedsbeherende instanties zelf blijken zich regelmatig te vergissen. Het betreffende moerasbosje is vele jaren in particuliere handen geweest. Pas zeer recent is daar verandering in gekomen. Achtereenvolgens werden als eigenaar genoemd: het Van der Valk-concern, het Waterschap Roer en Overmaas en wederom het Van der Valk-concern. In dit verband is het zeker vermeldenswaard dat het genoemde concern van meet af aan zeer geïnteresseerd was en reeds op voorhand schriftelijk alle medewerking toezegde bij het behoud van de betreffende biotoop. Op dit moment is Stichting Natuurmonumenten met het concern in onderhandeling over de aankoop van 200 hectare natuurgebied, waaronder hoogstwaarschijnlijk ook het 'Zegge-korflak-moerasje'. Het beheer is momenteel in handen van het IKL en is er voornamelijk op gericht de Zegge-vegetatie en daarmee de populatie *V. moulinsiana* uit te breiden. Daartoe zullen onder meer maatregelen genomen moeten worden om verlanding en overmatige beschaduwning tegen te gaan. Hiermee lijkt ook op deze locatie het voortbestaan van *V. moulinsiana* voorlopig gewaarborgd.

¹ Eerlijkheid gebied te vermelden dat enige 'publiciteit', rondom de Zegge-korflak, zoals een optreden in het bekende VARA-radioprogramma Vroege Vogels (sept 1996) daarbij zeker niet nadelig heeft gewerkt.

De Kathager Beemden

Het nabij Kathagen gelegen gebied, vaak aangeduid met de naam 'Kathager Beemden' omvat een zeer divers terrein met weiden, akkers, hooilanden, broekbos, rietland, enz. Het belangrijkste probleem was dat er vele claims lagen op het gebied, van woning- en wegenbouw tot agrarisch gebruik en natuurgebied. Door de enorm grote verschillen in biotoop komen er zeer veel soorten organismen voor, waaronder diverse zeer bijzondere. (Naast *V. moulinsiana* ook nog andere zeldzame mollusken).

Voor het behoud van het gebied en erkenning van de grote natuurwaarden is lang actie gevoerd. In 1990 werd het gebied als gevolg hiervan aangewezen als "Beschermd Staats Natuurmonument". In de daaropvolgende jaren werden enkele strategisch gelegen percelen met de grootste natuurwaarden aangekocht door de Stichting Natuurmonumenten. Dit geeft een goed perspectief voor het behoud van het gebied in de toekomst. Het belangrijkste overblijvende probleem wordt momenteel gevormd door een aantal omwonende grondeigenaren. Tegen alle voorschriften in, wordt het gebruik van perifere delen van het Natuurmonument sterk gewijzigd. De ontstane veranderingen blijken zeer moeilijk terug te draaien te zijn.

Wat *V. moulinsiana* betreft, wordt in de Kathager Beemden gestreefd naar handhaving van de status quo. De soort is hier nog steeds goed vertegenwoordigd, met meerdere, verspreid over het gebied voorkomende, meest kleine populaties.

De toekomst

Op dit moment, eind jaren negentig, is er wat betreft beheer van moerasgebieden, oevers en andere drassige plaatsen, een duidelijke kentering waarneembaar. De rol die de Waterschappen spelen is hiervan een goed voorbeeld. Men zorgt niet alleen meer voor een goede afvoer van het water, maar heeft ook oog voor de kwaliteit ervan. De omgeving wordt belangrijker, natuurlijk meanderende beken worden geprefereerd boven betonnen afvoergoten. Er wordt weer beplanting langs de beken getolereerd. Het landschap dat een waterbergende functie had, d.w.z. met moerasjes en broekbossen, wordt hier en daar weer hersteld. Men koopt zelfs brede stroken grond langs de beken aan, alwaar natuurlijke processen weer hun loop kunnen hebben. Dit alles biedt goede levensmogelijkheden voor *V. moulinsiana* en vergelijkbare sterk gespecialiseerde soorten.

Met name op locaties waar dergelijke projecten liggen, binnen (maar mogelijk ook buiten) het huidige verspreidingsgebied van *V. moulinsiana*, is het zeker niet uitgesloten dat nieuwe vestigingskansen voor de Zegge-korfslak zullen ontstaan. Verschillende locaties, onder meer nabij Weustenrade en Schinnen, hebben wat dit betreft een hoge potentie. Vanzelfsprekend blijft het echter van groot belang dat de huidige rest-populaties behouden blijven en blijven floreren, al was het alleen maar vanwege het behoud van genetisch materiaal.

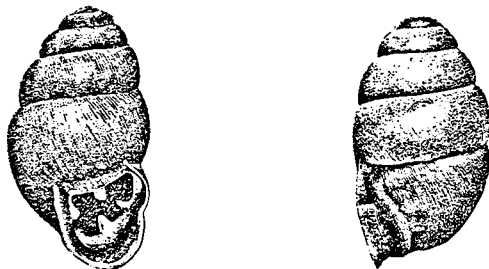
Slotwoord

Bovengenoemde voorbeelden geven aan hoe belangrijk het is ons een goed beeld te vormen van bepaalde gebieden en de daar voorkomende organismen. Het inventariseren van gebieden en het vastleggen van relevante gegevens, maken het mogelijk bij geplande ingrepen in het landschap overheden en andere gebiedsbeherende instanties te overtuigen van de eventuele natuurwaarden. Zeldzame (Rode lijst-) soorten spelen daarbij vaak een cruciale rol. Dit zijn de smaakmakers bij het afwegen van het belang van een bepaald gebied.

Het Atlasproject Nederlandse Mollusken (ANM) richt zich op het vastleggen van verspreidingsgegevens van mollusken in Nederland. In de komende jaren gaat speciale aandacht uit naar 'bijzondere' soorten. Uiteraard roepen we iedereen op aan het project zijn/haar medewerking te verlenen. Aangezien de natuur in Nederland (blijvend) onder druk staat, zal het ook in de toekomst nodig kunnen blijken snel en gericht actie voor het behoud van bepaalde biotopen te ondernemen. Zoals geschetst in dit artikel, bestaan er voldoende mogelijkheden om, indien tijdig in overleg wordt getreden met gebiedsbeherende instanties, bepaalde met verdwijnen bedreigde soorten voor ons land te behouden. Zelfs als het gaat om 'kleine onopvallende slakkies', als de Zeggekorfslak.....

Summary

In the last two years, as part of the 'ANM-project' (Atlasproject Nederlandse Mollusken), the occurrence of *Vertigo moulinsiana* (Dupuy, 1849) in the Netherlands (province of Zuid Limburg) was investigated (see article of first author on page 2). This article deals mainly with measures for protection and maintenance of biotope (small marshes), and species-diversity. As result of several actions, three of the known (remaining) populations in the 'Geleenvalley-area' are now protected to a limited extent. This increases the probability that this Redbook species can persist in the Netherlands, despite the fact that it is highly specialised and rare on both national and international scales.

Zegge-Korfslak *Vertigo moulinsiana* (Dupuy, 1849) [Uit: W. Adam, 1960. Mollusques terrestres et dulcicoles; Faune de Belgique. Brussel 402 p.]

Adressen van de schrijvers:

S.M.A. Keulen
(ANM Regio-coördinator Zuid-Nederland)
Mesweg 10
6336 VT Hulsberg
045 405 3602

R.H. de Bruyne
(Landelijk coördinator ANM)
p/a Zoölogisch Museum Amsterdam, afd. malacologie
Postbus 94766
1090 GT Amsterdam
Tel. 020 525 6902